

leșirea din alternativă

Marin Dinu

Profesor universitar doctor
Academia de Studii Economice București

Abstract. *This paper sets out to elaborate on Romania's specific agenda regarding the approach to the integration process in the EU as a project of modernization. The focus is on the functional aspects, the type of strategic solutions destined to consolidate the specific transformations belonging to post-communist transition seen as an internal transition, on the one hand and on the other hand to push convergence as the essence of integration, marked by the vision of EU integration as a continuation of change, which is the stage of external transition.*

Identifying the prominent factors and the pragmatic priorities of the escape from the peripheries of development by engaging in evolution by way of the second modernization constitutes as well a target for analysis.

One particularity of the method of analysis is the review of the value-set of the bobsled effect of path dependency – the path of the peripheries – as well as of the set of values of the escape from the peripheries.

Key words: path dependency; second modernity; the periphery condition; escape from the peripheries; proactive transition.

Provocarea esențială a integrării României în Uniunea Europeană (UE) are consistența răspunsului la întrebarea: „suntem, noi, românii, compatibili cu universul de valori spre care ne îndreptăm?”. Este vorba de un răspuns rațional și moral în egală măsură, care trebuie să se asigure de efortul stăruitor pentru înțelegerea responsabilităților și drepturilor, ca și de identificarea mijloacelor posibil de angajat în această pregătire de șantier.

Conștientizarea aliniamentelor integrării vizează deopotrivă elitele ca și România profundă. Integrarea în UE, dominată de viziunea politică imediată, trebuie așezată pe fundamentele viziunilor complexe, ale duratei medii și lungi, în semnificațiile cărora să se legitimizeze și motiveze efortul propriu.

Proiectul este unul al calculului rațional de oportunitate generat de condiționalitatea „ori, ori”. Varianta ce ni se oferă de acces la modernitate nu are – datorită situației noastre concrete, reprezentată de istorie – alternativă ideatică, morală (pentru că nu avem de ales!), ci doar acțională. Proiectul este a lui „cum” și nu a lui „ce”.

Creativitatea trebuie angajată pe latura materială, și nu pe cea metafizică. Ideea există, drumul către ea trebuie construit!

Întrebarea tutelară de mai sus are nuanțe ce trădează dificultățile procesului. Nu încapă îndoială că motivația este legată de perceperea dilematică a obiectivului, de la oscilațiile ideologice ale lui „vrem să ne compatibilizăm?” la ezitățile realiste ale lui „putem să ne compatibilizăm?” (Weber, 2001)

Cum, mai ales cum!

Starea ideală în care ne aflăm – și moral, și acțional – este reprezentată de o singură alternativă, cea derivată nu din obsesia pentru cel mai bun univers de valori în care să ne integrăm, ci din alegerea pragmatică a variantei comportamentale pentru a ne integra cât mai bine folosind orice metodă, indiferent de propensiunea ideologică (Pelkmans, 2003). Într-un fel reduționist, ne aflăm în situația de a nu avea alternative de valori, ci doar de acțiune.

Alegerea fundamentală a fost făcută în maniera spontan și colectiv (Aron, 1962); ea s-a referit la alternativa vechiului sistem, inițial, ca apoi să ia forma concretă a modelului european de economie și societate. Este vorba, în esență însă, de o opțiune redimensionată în timp, profilându-se un proces tranzițional în două etape, cea a tranziției interne și cealaltă a tranziției externe.

Sensul tranziției – ruperea cu sistemul comunist și declanșarea proceselor transformationale care să efectivizeze sistemul capitalist și integrarea în modelul european de economie și societate – este abordat istoricist, într-o formulă excepțională. Reușita tranziției nu e o fatalitate a opțiunii pentru model, căci în absența răspunsului la întrebarea „cum să facem?” (mai bine, mai repede, mai profund etc.) incertitudinea nu poate fi evitată. Șansa tranziției nu ține direct de opțiunea fundamentală, ci de acțiunea în favoarea transformării. După cum este discutabilă varianta că simpla declanșare a schimbării postcomuniste, prin efectul dependenței de cale, ne duce unde trebuie. Ipotetic ne poate duce dinspre comunism spre un spațiu, greu definibil în manieră logică, al postcomunismului, unde indeterminarea ar favoriza principiul hobbesian al „fiecăruia împotriva tuturor”, iar inconsistența și imprecizia sensului ar putea să legitimeze tentația ingineriei sociale.

Nu este întâmplător faptul că tranziția exterioară funcționează ca o ancoră pentru sensul și direcția schimbării postcomuniste, epuizând tactic varianta gorbaciovistă de schimbare – o tentativă reală pentru anumite elite – și depășind strategic presiunea favorabilă Consensului de la Washington, prea abstract și prea bazat pe asumții.

Procesele transformatoare reale au avut distorsiuni, mai ales motivate conjunctural, evident încă și politic. Dar odată cu luarea în serios a programului de asociere, cu deosebire la constatarea asimetriilor pieței regionale și a pierderilor de competitivitate datorate funcționalizării fără noi a spațiului CEFTA, s-a produs o focalizare a performanțelor tranziției postcomuniste pe țintele specifice integrării în UE. „Cum să facem” a înlocuit definitiv dilematicul „ce să facem”.

Integrarea ca proiect de modernizare

Singurul punct de sprijin – într-o așteptare arhimedică – în tranziție este să se mizeze pe vectori raționali de generare a transformării (Aslund, 2002). Ce ar însemna aceasta?

În mod esențial, evidențierea unei nevoi absolute de a înțelege că integrarea este un nou proiect de modernizare a României, cel de-al doilea pentru Occident (Beck, 2003), cel dintâi pentru Orientul european (Dinu, 2004). Pentru fundamentarea acestui proiect se pornește de la conștientizarea originilor înapoierii în Europa de Est (Chirot, 1989). Cu alte cuvinte, de la ingredientele de pornire în transformare. Apoi se estimează șansele de a se ajunge la modelul țintă.

Ceea ce ne face să susținem că Europa de Est nu a reușit să finalizeze proiectul primei modernizări (originat în viziunea Ilumiștilor despre mecanismele progresului, pe fondul efectelor primei revoluții industriale și cu instituțiile politice create de revoluțiile naționale) este faptul că ingredientele sociale la care a apelat erau total altele, oricum diferite ca funcții și mesaje, decât cele ale Occidentului.

Acestea au fost: preeminența naturii în definirea ofertei de resurse, ritmul naturii în organizarea existenței, comunicarea folclorică, de tip oral, dependența de modele formative ale trecutului (paseismul), prudența în schimbarea statutului social, frica de necunoscut, dependența de normele comunității, mai ales rurale, noblețea justificată de zestre, acceptarea cutumelor și refuzul dilemei, eșuarea în paternalism, confortul căutat al tradiției, relaționarea ierarhică, gândirea emoțională și trăirea evenimentială a vieții, îndeletnicirea artizanală, propensiunea spre mesianism și fatalism ș.a.m.d.

Occidentul a dat conținut primei modernități prin: lupta pentru dominarea naturii, impunerea regulii randamentului, comunicarea rațională și literatura scrisă, miza pe dimensiunea prospectivă a formării, căutarea aventurii pentru reușită, asumarea riscului individual, discernământul individual ca suport al inițiativei, fuga după proprietatea privată ca împlinire a autonomiei individuale, confruntarea de idei și contrazicerea ca dinamică a comunicării, refuzul controlului comunitar și promovarea dreptului natural la inițiativă, obsesia pentru inovare, alegerea modelului poli-arhic de gestionare a puterii, gândirea rațională, vocația specializării profesionale, pragmatismul social etc. (Dinu, 2006).

Sistemele de valori constitutive ale Orientului și Occidentului Europei

EUROPA	
ORIENTALĂ	OCCIDENTALĂ
Preeminența naturii	Dominarea naturii
Ritmul naturii	Randamentul
Folclor	Știința
Emoție	Rațiune
Paseism	Prospectare
Prudență	Aventură
Frică	Risc
Comunitate	Individ
Zestre	Proprietate
Acceptare	Contrazicere
Paternalism	Autonomie
Conformare	Inițiativă
Imitare	Inovare
Tradiție	Modernitate
Ierarhie	Poliarhie
Artizanat	Specializare
Experiențe politice	
Revoluție	Evoluție
Autocrație	Democrație
Locuitor	Cetățean
Totalitarism	Liberalism
Comunism	Capitalism

Valorile constitutive ale Orientului Europei au făcut ca prima modernitate, pentru care am optat și noi românii la mijlocul secolului al XIX-lea (cu un secol în urma Occidentului!), s-a dovedit un proiect politic în parte eșuat. În fapt, nu s-a rupt dependența de calea nonoccidentală, deoarece niciun ingredient al civilizației autohtone nu și-a pierdut relevanța. Oricum, evoluția, fie ea și sub forma imitației, a adaptării formelor cu speranța că fondul se va efectiviza cândva, a fost întreruptă de regimuri autoritare/totalitare, România intrând în bucle deviante ale istoriei în care schimbarea a avut baze ideologice.

Priorități ale ieșirii din periferie

Intrare în proiectul celei de-a doua modernități – ca proces de integrare – înseamnă următoarele:

1. Să se spargă blocarea în condiția de periferie, românii să fie *altcumva* (să renunțe la comoditățile naturale) și să fie *altcineva* (să-și recentreze identitatea prin refacerea relației cu munca, extrem de deteriorată, să internalizeze *cultura legalității*, alături de *cultura democrației* și *cultura antreprenorială*);

2. Să se iasă din *logica ratării*, reprezentată de faptul că prima modernitate n-a fost asimilată organic (s-a preferat formula importului de rețete instituționale, a schimbării de sus în jos, în absența unor standarde în privința coerenței și orizontului de timp al transformărilor). Românii s-au ilustrat cu inconsecvență în formularea opțiunilor pentru modele de dezvoltare.

Intrarea în a doua modernitate – echivalentă pentru noi cu integrarea în UE – este o soluție de natură fundamentală. Chiar și ca alegere.

Amprenta profund transformatoare a tranziției exterioare se referă explicit la mentalități, deși este dificil să izolăm la nivel de strategie o țintă de această consistență. Cert este faptul că acceleratorul și multiplicatorul efectelor de schimbare care este mentalitatea, la un loc cu comportamentele sociale și reperate culturale aferente, prezintă o importanță specială pentru asigurarea diferenței necesare a integrării ca proiect de modernizare.

Cumva, în regim de necesitate, este cazul ca schimbarea să fie însoțită în România și de scoaterea la vedere a consecințelor rafinate ca urmare a unui exercițiu istoric în favoarea creșterii economice, întoarsă spre formula dezvoltării durabile și fructificată ca suport generator de modernizare. Centrarea pe om a efectelor transformatoare este esențială pentru a declanșa propagarea modernității. Este o miză excepțională de care, bunăoară, educația este responsabilă, dar și agenda politică croită pe reperatele democrației și legalității, repertoriul cotidian al societății civile ținând spațiul implicării în viața publică pentru prevenirea alterării jocului de interese, competiția asumată a bunelor practici și a exemplului semnificativ din perspectiva morală și a standardelor de viață.

Problema organizării comunității și a teritoriului competenței individuale în formulă derivată din modele de civilizație, de la arhitectură până la utilități, de la vizibilizarea regulilor până la ritualizarea performanței comportamentale și respectarea rețetelor de fabricație constituie o măsură sensibilă a efectivizării tranziției. La urma urmelor, prin tranziție – interioară și exterioară – nu funcționalizăm un sistem abstract de economie și societate, ci un mod de viață care să ne individualizeze fără să ne marginalizeze.

Dificultatea intrării în noul proiect crește datorită dependențelor de valori transferate în mentalul și comportamentul colectiv de comunism și neînălțurate integral de tranziția postcomunistă. Propensiunea spre abordările revoluționare ale schimbării, ilustrată de decembrie '89, definirea raporturilor de putere și gestiune a puterii din perspectiva statului, și nu a cetățeanului, inclusiv prin Constituțiile recente, sunt câteva variabile cu influență enormă. Bunăoară, rolul societății civile în desăvârșirea tranziției postcomuniste este unul marginal și acest fapt se datorează, între altele, viziunii ideologice de gestionare a puterii, în numele statului sau al poporului și nu – cum este normal – în numele cetățenilor (Smith, 1998).

Secretele perspectivei pragmatice

Întrebarea legitimă este: „cu ce să începem? Integrarea pentru români se dovedește și o chestiune de reconstrucție, inclusiv mentală. În fond, pentru a ne compatibiliza cu modelul de modernitate – de a ne oferi șansa ajungerii pe valul care ne duce la modernitate – înseamnă să schimbăm ingredientele orientale ale civilizației noastre, să le înlocuim cu cele ale civilizației care a desăvârșit prima modernitate și se află pe valul celei de-a doua modernități. Ingredientele – am constatat – sunt numeroase și, până la urmă, constituie substanța generică a profilului uman definit de civilizația Europei Orientale.

Și totuși, sunt cel puțin patru dimensiuni în care pot opera cu rapiditate – la nivelul unui orizont de așteptare de tip generațional – factorii acceleratori ai noii modernități. Aceștia sunt:

1) raționalitatea (poate și raționalizarea) progresivă a gândirii prin reforma *universității* ca centru de iradiere a standardelor de performanță materială și spirituală;

2) stimularea opțiunii pentru calea *individuală* de acces la avuție definită ca inițiativă personală și apetență pentru riscul investițional, în cadrul respectului pentru normele economiei monetare și ale sistemului bancar. Bunăoară, creditul trebuie văzut ca impulsul pentru instituirea structurilor economice producătoare de proprietate, ca suport al satisfacerii nevoilor, și nu ca o cale de încurajare a consumului sau de ostentație în afișarea semnelor averii. La drept vorbind este cazul să se reconstruiască regularitatea esențială dintre economia monetară și

economia reală pentru a rupe cercul vicios al obținerii de valoare prin speculă, scheme redistributive ce mizează pe credința în noroc etc.;

3) organizarea și administrarea puterii să se ordoneze după *principiul binelui și bunului public*, și nu al intereselor de grup sau individuale și

4) acceptarea dialogului public și al *judecării soluțiilor alternative* pentru a emite judecăți de valoare care să nu elimine adevărul și să nu afecteze libertatea.

Este cumva un model de tranziție de la „ignoranță, pământ, autocrație și unanimitate” la „universitate, credit, reprezentare și dizidență” (Barbu, 2005). Este tranziția de la limitele Orientului la limitările Occidentului european, de la viziunea ierarhică la viziunea în rețea, de la eșuarea în disputa asupra drepturilor la angajarea în echilibrarea drepturilor cu responsabilitățile (Rifkin, 2006).

Fascinația repetată pentru forme fără fond

Proiectul de modernizare are nevoie de o reală conștiință nu doar la nivelul elitelor (deși, adeseori, elitele sunt mai rătăcite în dubitudini decât omul obișnuit).

Singura modalitate testată de a se obține un grad mai mare de atașare la proiect prin cunoaștere ține de școală (în general) și de universitate (în special). Abordarea acestui aliniament cu forță de propagare a modernității nu poate fi făcut nici hei-rupist (cum, de altfel, se procedează de decenii) și nici prin raportare la modele izolate.

Bunăoară, presiunea unor grupuri de a concepe implicarea universității în proiectul celei de-a doua modernizări prin apel la tradiție goleşte de sens rolul școlii superioare, întorcând-o cu fața spre trecut, eventual spre standardele primei modernități.

La polul opus se situează încercările tot mai insistente de a gândi transformarea universității românești după experiența plutonului elită al universităților americane, ajunse în această poziție de invidiat în contexte nerepetabile și prin combinații absolut specifice de factori, de la finanțare până la ieșirile pliabile pe o cerere de nișă, cu determinări geostrategice de natură excepțională.

Căutarea unei căi de transformare a universității concordantă cu nevoia internalizării valorilor ce țin de proiectul românesc al celei de-a doua modernizări nu înseamnă nicio reautohtonizare a unui învățământ (și așa tarat de amprenta autarhiei de până la postcomunism) nici copierea indistinctă a experienței la limită, ci pur și simplu reforma contextuală a acestuia. O reformă deschisă țințelor de etapă în evoluția României într-o formulă integrativă care ne obligă la convergență, cu scopul atingerii parametrilor de performanță ai modelului european de societate. Aceasta este posibilă doar în situația în care și universitatea se europeanizează ca funcționalitate, curriculumul și evoluție (și nu se americanizează!).

În fapt, preluarea modelului american de universitate ar face ravagii prin revenirea la înclinația arătată în perioada

primei modernizări, spre varianta contraproductivă a formelor fără fond, de astă dată cu sensul alegerii țințelor contrare, oricum incongruente, proceselor emergente europene.

Deficitul de cultură antreprenorială

Bătălia pentru tendințele celei de-a doua modernități înseamnă și ruperea dependențelor perverse de cale, de trecut. Între altele, paternalismul (alături de viziunea patriarhală) se arată a fi cu urgență limitat în spectrul de reflexe condiționate de regimul comunist, dar și de o istorie plămădită de regulile spirituale ale comunității rurale regularizate de ciclurile naturii.

Ponderea îngrijorător de mare a populației aflate în perimetrul comportamental al economiei naturale, al activităților nemonetizate, pentru care schimbul înseamnă cel mult troc, arată nu doar decalajul de recuperat prin integrare, ci și condiția oarecum reproductibilă a periferiei, care blochează modernizarea.

În fapt, ne aflăm în situația de a goli de conținut ideea de economie de piață dacă avem în vedere faptul că – după unele calcule probabil discutabile – peste trei sferturi din populația României nu apelează la o relație comercială, de schimb monetar echivalent, în obținerea bunurilor de subzistență. La care se adaugă, în unele etape, nemonetizarea unor activități, ca și a producției, inclusiv industriale (recursul uneori la barter sau plata în natură), ceea ce face să fie vorba de aspecte esențiale ale tranziției postcomuniste, de tipul construcției fundamentelor economiei de piață, care trebuie continuate și în etapa integrării în economia UE (Dăianu, 2002).

Starea aceasta de fapt reflectă ceva mai profund, ce apare drept consistența și persistența situației de criză însoțitoare a tranziției la economia de piață, adică, în esență, fenomenul înapoierii, al defazării cronice față de ciclurile de modernizare, o prelungire a proceselor specifice economiei precapitaliste, o economie abordată cu mentalități ce țin de obișnuințele productive de autoconsum. Împrăștierea proprietății agricole, ca impuls, apoi blocarea funcționării pieței funciare, ca răspuns, pe fondul rezistenței în timp a profilului descărcăreț al românului în situații de crize cronice – un model al periferiei blocate în confortul suficienței și al asimilării celei mai devastatoare crize – constituie cauza acestei adevărate pietre de moară agățate de gâtul românilor aflați în vâltoarea integrării în UE și în transformarea acestui efort – sperăm că nu sisific – într-un proiect de modernizare.

La drept vorbind, fondul de inițiativă individuală și de înclinație spre asumarea riscului investițional este drastic limitat de dependența de condiția de periferie procesată dintotdeauna și care a zădărnicit efectivizarea valorilor primei modernități.

Proba supremă a ieșirii din periferie ca țintă esențială a procesului de integrare în UE trebuie luată în serios!

Intrarea în scenă a cetățeanului

Efectivizarea oricărui proces social sau economic se traduce în termeni de internalizare a valorilor conținute. Proiectul de integrare este esențialmente conceput ca parcurs al unui proces de europeanizare, adică de asimilare a valorilor și spiritului european care să genereze comportamente de adecvare la model, de compatibilizare și convergență cu standardele europene și de omogenizare a efectelor, în cele din urmă în privința difuzării bunăstării.

Fără atitudinea proactivă a cetățeanului, ca personalizare a proiecției echilibrului structural și dinamic dintre drepturi și responsabilități, este greu de crezut că se pun bazele europeanizării. Asumarea rolului preeminent al discernământului individual care să asigure normele funcționării instanțelor publice – inclusiv a statului – de gestionare a puterii ca bun public centrat pe binele public în judecarea jocului de interese și în garantarea drepturilor și libertăților fundamentale ale individului asigură ingredientele conștiinței europene a cetățeanului.

Oricum, proiectul celei de-a doua modernizări, pentru a scăpa de pericolul formelor fără fond, are nevoie de sensul schimbărilor produse de jos în sus, care se manifestă între altele prin transformarea condiției umane individuale într-o cauză a cetățeanului – animat de metoda soluționării problemelor contextuale prin dialog public și argumentare rațională (Marga, 2006). Nu încapă îndoială că este vorba de urgența unei presiuni de jos pentru a schimba viziunea care perpetuează dependențele de stat ca instrument de gestionare a puterii, practic fiind vorba de o situație ce contrazice logica democrației prin faptul că elitele operează pe palierul politicii fără să se raporteze dinamic la preferințele cetățenilor, adeseori atentându-se la consistența formulelor de testare a legitimității puterii prin prelucrarea autoritară a mecanismelor democratice, prin falsificarea relației stat-cetățean, operându-se cu relația stat-locuitor (Barbu, 2004).

Semnalul refacerii corelațiilor pe aliniamentele politice este dat de apariția vocii publice, de rolul de actor vizibil al societății civile, fondată pe standarde comportamentale specifice misiunii de moderare a puterilor în stat și în exercitarea de către stat a misiunii sale de reprezentare a intereselor cetățeanului.

Acceptarea riscului și acoperirea costurilor

Integrarea ca proiect de modernizare este o formulă a angajării efortului propriu în contexte favorizante de tip

integrativ. Dar este totodată și un proces sensibil de redefinire a identității și de reconfigurare pe datele performanței a identificărilor cu valorile modelului țintă. Într-un fel, ieșirea din periferie are avantajul că devine o funcție a supranaționalului, dar nu pot fi decontate rezultatele doar pe seama acestei împrejurări, în absența angajării mijloacelor proprii.

Împrejurarea că este definitorie pentru efortul propriu oportunitatea de a valorifica ajutorul extern nu trebuie ratată, efectul de centrifugare a caracteristicilor de periferie pe care-l determină modelul european de integrare trebuie valorificat, dar nu este suficient să ne limităm la aceste oferte. Factorii externi de dezvoltare sunt adjutanți ai factorilor interni, combinarea lor creativă și eficientă contează cel mai mult.

Evoluția nu este spontană, nu se petrece de la sine; ea trebuie provocată pentru a avea un sens anume și un ritm accelerat, care să nu contrazică orizontul de așteptare în privința efectelor de bunăstare, în propagarea modernității până la atingerea masei critice definite de standardele de performanță ale modelului.

În cazul integrării asumarea riscului ia forma susținerii proceselor de convergență, mai ales definite din perspectivă reală, combinarea factorilor indigeni și atrași pentru efectivizarea reducerii decalajelor, ansamblu de transformări care trebuie gestionate pentru a nu lua forma acută a crizelor de creștere. Nu este o cale regală, ca niciuna în astfel de proiecte, dar este singura alternativă de a ieși din condiția istorică de periferie.

Rămâne, evident, îndoiala cu privire la ratarea proiectului de modernizare. Adevărul este că românii se află într-o situație limită, cel puțin provocarea integrării trebuie percepută așa. Ratarea șansei de a intra în proiectul celei de-a doua modernități nu înseamnă doar că România se blochează în vechiul proiect, ratat, al primei modernități, dar pierde și avantajul de a arde etapele, de a îndrepta resursele ce ar trebui alocate pentru încheierea unor procese trenante, deviate, abandonate, spre cele specifice noului context.

Cert este că, spre deosebire de primul proiect de modernizare, unde am avut grade mari de libertate, inclusiv de a alege, acum există ciudatul avantaj că nu avem decât un singur grad de libertate în alegere – Uniunea Europeană – și mai multe grade de libertate în cum să facem integrarea (mai repede sau mai încet, bunăoară). Reușita este o constrângere a opțiunii.

Bibliografie

- Aron, R. (1962). *Dix-huit leçons sur la société industrielle*, Editions Gallimard, Paris
- Aslund, A. (2002). *Building Capitalism. The Transformation of the Former Soviet Bloc*, Cambridge University Press, Cambridge and New York
- Barbu, D. (2004). *Republica absentă. Politică și societate în România postcomunistă*, Editura Nemira, București
- Barbu, D. (2005). *Politica pentru barbari*, Editura Nemira, București
- Beck, U. (2003). *Ce este globalizarea? Erori ale globalismului, răspunsuri la globalizare*, Editura Trei, București
- Chirot, D. (editor) (1989). *The Origins of Backwardness in Eastern Europe: Economics and Politics from the Middle Ages until the Early Twentieth Century*, University of California Press, Berkeley and Los Angeles
- Dăianu, D., Vrânceanu, R. (2002). *România și Uniunea Europeană. Inflație, balanță de plăți, creștere economică*, Editura Polirom, Iași
- Dinu, M. (2004). *Globalizarea și aproximările ei*, Editura Economică, București
- Dinu, M. (2006). „Relevanța rațională a paradigmatelor difuze”, în revista *Economie Teoretică și Aplicată*, serie nouă, nr. 1 (496), 2006, București
- Marga, A. (2006). *Filosofia unificării europene*, Editura Fundației pentru Studii Europene, Cluj-Napoca
- Pelkmans, J. (2003). *Integrare europeană. Metodă și analiză economică*, Ediția a doua, Institutul European din România, București
- Rifkin, J. (2006). *Visul European. Despre cum, pe tăcute, Europa va pune în umbră „visul american”*, Editura Polirom, Iași
- Smith, A.D. (1998). *Nationalism and Modernism. A critical survey of recent theories of nations and nationalism*, Routledge, London and New York
- Weber, S. (2001). *Globalization and the European Political Economy*, Columbia University Press, New York